

Світлана Гриценко

Роль польських запозичень у формуванні мовної картини світу українців (на матеріалі українських писемних пам'яток XVI–XVII ст.)

Studia Ukrainica Posnaniensia 3, 87-96

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

**РОЛЬ ПОЛЬСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У ФОРМУВАННІ
МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ УКРАЇНЦІВ
(НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ
ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК XVI–XVII СТ.)**

СВІТЛАНА ГРИЦЕНКО

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ — Україна

**ROLA POLSKICH ZAPOŻYCZEŃ W KSZTAŁTOWANIU
JEZYKOWEGO OBRAZU ŚWIATA UKRAJŃCÓW
(NA PODSTAWIE UKRAIŃSKICH
ZABYTKÓW PISANYCH XVI — XVII WIEKU)**

SWIŁANA HRYCENKO

Kijowski Uniwersytet Narodowy im. Tarasa Szewczenki, Kijów — Ukraina

STRESZCZENIE. Wzmoczone zainteresowanie badaczy zagadnieniem polskich zapożyczeń leksykalnych oraz ich adaptacji do systemu języka-odbiorcy jest w znacznym stopniu uwarunkowane dużą liczbą takich zapożyczeń w ukraińskich zabytkach pisanych XVI–XVII w. Przeanalizowane ukraińskie zabytki pisane wskazanego okresu demonstrują ideograficzną różnorodność polskojęzycznych zapożyczeń leksykalnych, umożliwiającą modelowanie struktury językowego obrazu świata. Ważnym aspektem powyższej analizy jest ocena roli omawianych zapożyczeń: czy poszerzają one strukturę pojęciową języka, czy raczej poszerzają zasoby wyrażania obecnych w języku, lecz wcześniej już ukształtowanych pojęć.

**THE ROLE OF POLISH BORROWINGS IN SHAPING
THE UKRAINIANS' LANGUAGE MAP OF THE WORLD
(ON THE MATERIAL OF UKRAINIAN
LITERATURE SOURCES OF XVI–XVII CENTURIES)**

SVITLANA GRYTSENKO

Taras Shevchenko Kyiv National University, Kyiv — Ukraine

ABSTRACT. Linguists' great interest to the problem of borrowing lexical polonisms and their adaptation into the system of a language-recipient is caused by their wide use in Ukrainian literature of the XVI-XVIIth centuries. Discovered Ukrainian sources of the researched period demonstrate ideographic diversity of Polish lexical borrowings that allows modeling the structure of language mapping of the world, solving the problem whether borrowings enrich the structure of language concepts or just vary the means of conceptual expressions that were formed in the past and already exist in the language.

В історії України період XVI – XVII ст. — епоха енергійного культурно-просвітницького руху, розквіту науки й літератури. На цей час припадає перше культурне відродження України, що, „розбудило громадську енергію, (...) викликало нові пориви національної солідарності, викресало нові колективні форми громадської кооперації, нові методи освіти й культурного

виховання”¹. Саме перелом XVI – XVII ст. був часом найбільшої інтенсивності в Україні реформаційних рухів як сприйнятих із Заходу й частково зі Сходу, так і витворених на місцевій основі. На думку Я. Ісаєвича, існують підстави розмірковувати про формування того типу суспільного руху, що був властивий „північному ренесансові”, й тієї культури, що виникла на цій основі².

Найкращим лакмусом усіх змін, що відбувалися в українському суспільстві, стала мова. Як стверджує В. Німчук, мовна ситуація в досліджуваній період в Україні була „найкомплікованіша у Європі (якщо не в усьому світі)”³, оскільки активно розвивалися й застосовувалися різні мови, що належали до відмінних мовних систем, мали різну структуру й відрізнялися як походженням, так і характером використання; це були українська (руська), церковнослов’янська (слов’янська), грецька, латинська, гебрійська та ідиш, вірменська, турецька, кипчацько-татарська, польська, німецька, угорська, італійська, французька та ін.⁴.

Невичерпним джерелом збагачення староукраїнської мови стали лексичні запозичення, що вносили суттєві корективи у формування МКС українців досліджуваного періоду. Лінгвісти роблять спроби осмислити складний і протяжний у часі, а тому й мінливий процес запозичення, його етапи та риси, виокремлюючи при цьому свій предмет дослідження як самодостатній.

Метою цієї розвідки є аналіз польських запозичень, виявлених в українських писемних пам’ятках к. XVI – XVII ст., та з’ясування їхньої ролі у формуванні МКС українців. Зауважимо, що в історії української і польської мов їхні контакти в період XVI – XVII ст. мали важливе значення: вони були обопільно інтенсивними й вплинули на розвиток обох мов⁵, зокрема вплив польської мови на сучасну українську мову досліджувала Д. Будняк⁶; окремий хронологічний зріз побутування польської мови в Україні, а саме XVII ст., вивчала О. Лазаренко⁷; лексичні полонізми в актовій мові були предметом наукового інтересу М. Худаша⁸.

Закцентуємо увагу на важливих аспектах дослідження результатів мовного контактування — запозиченнях: проаналізуємо їх репертуар, шляхи переміщення в староукраїнську мову, час переймання, адаптацію до системи мови-реципієнта та їх функціонування в сучасній українській мові.

Одним із напрямків дослідження запозичень є створення їх тематичної класифікації, виділення тематичних груп лексики. Саме через тематичну та се-

¹ М. Грушевський, *Історія України-Руси в 7 т.*, Київ 1991, т. 6, с. 113.

² Я. Ісаєвич, *Українська культура на переломі (друга половина XVI – перша половина XVII ст.). Культурно-національне відродження. Загальна характеристика періоду*, [в:] *Історія української культури в 2 т.*, Київ 2001, т. 2, с. 482–483.

³ В. В. Німчук, *Конфесійне питання і українська мова кінця XVI – початку XVII століть*, [в:] *Берестейська унія і українська культура XVII століття*, Львів 1996, с. 1.

⁴ О. Купчинський, *Українська церква і питання української (руської) народно-розмовної мови у другій половині XVI–XVII століттях*, [в:] „Warszawskie zeszyty ukraioznawcze” Warszawa 1997, 4–5, с. 205.

⁵ И. И. Перволюф, *Славянская взаимность от древнейших времен до XVIII в.*, СПб. 1874; Р. Рихардт, *Польские заимствованные слова в украинском языке*, Киев 1957; В. М. Русанівський, *Польська ділова мова XVI – XVII ст. як джерело вивчення її історичних взаємин з українською*, [в:] *Славістичний збірник*, Київ 1963, с. 86–97.

⁶ Д. Будняк, *Полонізми в сучасній українській мові*, Автореф. дис. канд. філол. наук, Київ 1991.

⁷ О. М. Лазаренко, *Особливості функціонування польської мови в Україні у XVII столітті (на матеріалі творів Лазаря Барановича)*, Автореф. дис. канд. філол. наук, Київ 2005.

⁸ М. Л. Худаш, *Лексика українських ділових пам’яток кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства)*, Київ 1961.

мантичну класифікації можна наблизитися до розв'язання питання про роль запозичень: чи розширюють запозичення понятійну структуру мови, чи лише розширюють засоби вираження наявних у мові сформованих давніше понять. Водночас через класифікацію лексики стає можливим моделювання структури МКС. Р. Гжегорчикова зауважує, що „незаперечно найважливішими [для з'ясування мовного образу світу. — С. Г.] є явища лексичні, а найбільше — групи словникового складу, що становлять своєрідний класифікатор світу”⁹. У принципах класифікації лексики на тематичні групи, способах встановлення взаємозв'язків між ними відбивається певне уявлення про зовнішній світ, створюється своєрідна МКС. Ф. Дорнзайф наголошував, що під час класифікації лексичного матеріалу „необхідно виходити не з окремих слів, щоб визначити їх значення, а з речей, понять; цей шлях саме й означає вивчення словесної оболонки для думки”¹⁰.

Методом суцільного розписування староукраїнських пам'яток кін. XVI – XVII ст. та внаслідок опрацювання лексикографічних джерел було досліджено 17 тематичних груп лексики, в яких виявлено 975 лексичних запозичень із 28 мов, серед яких 357 полонізмів (див.: Табл. 1).

Таблиця 1.¹¹

Мова	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17
пол.	108	70	17	-	5	10	2	4	2	5	8	15	52	1	10	35	13
чес.	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	2
слов.	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
рос.	-	-	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
біл.	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
стсл.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-
цсл.	1	3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	2	7	-	-	3	-
тюрк.	-	48	2	4	5	2	-	3	-	6	-	8	13	-	4	-	2
тур.	-	-	5	-	-	-	-	-	-	6	1	3	-	-	-	-	-
тат.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
осет.	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
ар.	-	-	4	-	-	-	-	-	-	3	2	5	-	-	-	-	-
перс.	-	1	2	-	-	-	-	1	1	-	-	2	-	-	-	-	-
лат.	7	9	1	-	1	1	1	-	1	-	4	23	21	6	6	13	23
гр.	4	2	-	-	-	-	-	-	-	2	2	15	23	1	3	-	3
фр.	-	6	2	2	2	4	-	1	1	-	-	5	4	-	-	-	1
рум.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	2	-	1	-	-
ісп.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-

⁹ R. Grzegorzycowa, *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, Lublin 1990, s. 45.

¹⁰ F. Dornseiff, *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. 1. Aufl.*, Berlin-Leipzig 1933–1934, [w:] Ю. Н. Караулов, *Общая и русская идеография*, Москва 1976, с. 242.

¹¹ 1) назви на позначення психічних та емоційних станів людини; 2) військова лексика; 3) назви тканин, шкіри, хутра; 4) назви взуття та текстильного вбрання, яке одягається на ноги; 5) назви головних уборів; 6) назви на позначення прикрас та оздоблювальних елементів одягу; 7) назви на позначення натільного одягу; 8) поясний одяг та його оздоблювальні елементи; 9) назви на позначення короткого верхнього одягу; 10) назви на позначення верхнього одягу; 11) назви на позначення кольорів; 12) назви харчових продуктів та процесу споживання, приготування та зберігання їжі; 13) назви осіб за професійним спрямуванням чи родом занять; 14) лексика на позначення освітньо-педагогічного процесу; 15) назви одиниць виміру та ваги; 16) нумеральна і темпоральна лексика; 17) лексика на позначення грошових одиниць та операцій з ними.

іт.	1	12	2	1	1	1	-	-	-	-	1	5	4	-	-	-	1
нім.	6	36	11	2	1	10	-	7	1	2	8	19	47	-	18	4	11
англ.	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
уг.	1	5	-	-	1	-	-	-	1	1	-	1	4	-	3	-	1
мад.	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	-	2
лит.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	-	-	-	1
ісл.	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
шв.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
скан.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
гот.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	-	-	-	-
гол.	-	3	-	-	-	1	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-

Для кожної тематичної групи лексики характерна різна наповненість польськими запозиченнями: окремі є досить розгалуженими (назви на позначення психічних та емоційних станів людини — 108 слів; військова лексика — 70 слів, назви осіб за професійним спрямуванням чи родом занять — 52 слова), інші — малочисельними (назви на позначення кольорів — 8 слів, назви головних уборів та назви на позначення верхнього одягу — по 5 слів, лексика на позначення освітньо-педагогічного процесу — 1 слово).

Зазначимо, що едіція інтенсивності запозичень із різних мов в окремих пам'ятках також виявила тенденцію домінування полонізмів над іншими запозиченнями. Напр., аналіз лексичного складу *Лохвицької ратушної книги другої половини XVII ст.* (актів № 1–50) дає змогу робити висновки про перевагу польських запозичень (із 739 запозичень — 365 полонізмів). Жанрова специфіка пам'ятки впливає й на різну інтенсивність уживання окремих запозичень: від поодинокого (пол. *найбарзеи, варуємь, велце, внеть, долегливости, зуполне / зупелне, нецнотливыи, потварь*, лат. *викарии*) до багаторазового (пол. *ведлугь* — 41, *жеби* — 38, *жадным* — 21, *очевисто* — 39, нім. *войтъ* — 53, лат. *декреть* — 31, *артикуль* — 24, чes. *грош* — 41). Зауважимо, що більшість полонізмів зафіксовано пам'ятками XVI–XVII ст. ділового й полемічного стилю.

Складною лишається проблема встановлення часу проникнення запозичення в мову-реципієнт. Іноді лінгвістам вдається простежити, коли вперше в писемних джерелах досліджуваного періоду зафіксована та чи та лексема. Саме цю дату першої презентації запозичення в українськомовних пам'ятках умовно вважатимемо часом переймання іншомовного елемента в мову-реципієнт, оскільки авторка цієї праці свідомо того, що лексема могла існувати в українській уснорозмовній мові чи в пам'ятках, що ще не стали об'єктом едіції й лексикографічного опрацювання, ще задовго до часу написання відповідного твору, або ж ця лексема є „авторським” запозиченням, що вказує на його мовну обізнаність, проте не мала значного поширення, а тому не відбита іншими пам'ятками. Це дає підстави стверджувати, що дата написання твору не завжди може точно відповідати часу проникнення запозичення в мову-реципієнт, а тому є умовною. Ю. Сорокін наголошував, що „запозичене слово є готовим лексичним матеріалом, який міг бути взятий із однієї мови в іншу в різний час. Тільки для тих запозичених слів, для яких зрозуміло, коли вони з'явилися в мові-джерелі, можна з повною достовірністю встановити крайню точку, час, раніше якого вони не могли з'явитися в мові, що їх запозичила”¹². Зіставлення різних історико-лексикографічних та лексикологічних джерел в опрацюванні іншомовних запозичень часто виявляє розбіжності в питанні трактування часу

¹² Ю. Сорокін, *Развитие словарного состава русского литературного языка 30–90-е годы XIX века*, Москва-Ленинград 1965, с. 59–60.

з'яви запозичень у мові-реципієнті (напр.: лат. *акт*: ІСУМ — 1567 р., ІСУЯ — 1622 р., МСТ — 1657–1674 рр.; пол. *валка*: ІСУЯ — 1347 р., ІСУМ — 1489 р., МСТ — 1541 р. і т.д.), що зумовлено різною кількістю опрацьованих різножанрових пам'яток при їх укладанні (порівн.: список опрацьованих джерел до ІСУМ становить 35000, до ІСУЯ — 400, а до МСТ — 34). Проблема хронологізації запозичень лишається актуальною, оскільки прочитання пам'яток саме під цим кутом зору має особливе значення для історії східнослов'янських етносів та їхніх мов, поглиблює розуміння багатопланового у своїх виявах процесу контактування й взаємодії мов.

Не менш складним для з'ясування в кожному конкретному разі залишається питання про шляхи проникнення запозичень у мову-реципієнт: безпосередньо з мови-джерела чи через посередництво інших мов і яких саме. Безпосереднє контактування українського та польського етносів сприяло з'яві значної кількості полонізмів у староукраїнських писемних пам'ятках (*колвекъ* < *kołwiek*, *остатне* < *ostatnie*, *очевисто* < *очевистый* < *oczewisty*, *пожжекзнати* < *pożegnać*, *поневажъ* < *ponieważ*, *потваръ* < *potwarz*, *ведлугъ* < *według*, *зуполне* < *zupełnie*, *барзо* < *barzo*, *звадца* < *zwadca*, *зацный* < *zaczny*, *долегливостъ* < *dolegliwość*, *звлаща* < *złaszcza*, *збитечный* < *zbyteczny* та ін.). Велику роль відіграла польська мова і в процесі переймання іншомовних елементів як мова-посередниця, зокрема із 618 проаналізованих запозичень (полонізми не враховані) через посередництво польської мови в староукраїнську було перейнято 157 лексем, серед яких переважають германізми та латинізми¹³ (див.: Табл. 2).

Таблиця 2.

Мова-джерело запозичення	Лексеми, що запозичені в староукраїнську мову через посередництво польської мови
нім. (77)	<i>рицерско, вага, твалить, бенкарть, фрасунокъ, дяковати, куля, гуфъ, ладунокъ, ширмірство, форитовати, рятувати, пляць, гетьман, галабартникъ, райтария, пушкаръ, зашанцованье, вербунокъ, абшитъ, варта, пасъ, болтъ, барва, аркабузь, привалокъ, комісар, футро (> выфутрованъ), клейнотъ, ланцугъ, абъшлагъ, ланъ (> лановое), кмин, дукатъ, фасоля, маца, вахларъ, рижъ, бляха, моргъ, блахмалъ, белля, кнафель, вантухъ, кнебель, штука, лиштва, куфа, занкель, пампухъ (> пампушокъ), плюдры, шнуръ (> шнуровка), индеракъ, дракгаръ, пизва, блаватъ, фаска, тимецъ, бохонъ, замша, рахунокъ, шарлатный, каштановый, буриштиновый, фиалковый, петрушка, тижмо, захцькъ, инбир, таляръ, шелюгъ, коштъ, фриштъ, цитваръ, шафран, цукор, родзинки</i>
лат. (34)	<i>лементѣка, анімушь, виоленция, ветовати, дигнитарство, левизоръ, венеровати, афектъ, лекція, академія (< гр.), инспектор, семінарій, алюмн, чиншь, квота, гимнастес (< гр.), префект, гармата, аппаратъ, експедиция, здезеловати, компанія (> компанійци), дукля, аквавита, курта, кораль (> коралный), буряк (> бураковый), карбунколовый, кардимонъ, цинамонъ, коріандеръ, цитрина, булка, миля</i>

¹³ 515 латинізмів, запозичених за посередництва польської мови, стали предметом окремої едиції в монографії: С. Гриценко, *Лексичні латинізми в українськомовних текстах кінця XVI – XVII століття*, Київ 2011, с. 112–132.

іт. (15)	<i>кавалеръ, мушкетъ, дарда, гвардия, белюарда, кгаляра, шпада, манеля, буратикъ, шкарпетка, помаранча (> помаранчовий), салат, гармашъ, кавалкаторъ, дукать</i>
фр. (13)	<i>карабинъ, кирись, берлинъ, пукель, браселикъ, пузументъ, камлетъ, боты, лікер, мускат, балверъ, барило, капъталъ</i>
анг. (1)	<i>каразъ</i>
уг. (2)	<i>катанка, трембачъ</i>
рум. (1)	<i>домна</i>
слов. (1)	<i>капци</i>
гр. (1)	<i>дактиль</i>
чес. (1)	<i>кухаръ</i>
тюрк. (2)	<i>кончеръ, папуць</i>
тур. (5)	<i>делия, делюра, кобзистый, кунътушь, атласъ</i>
перс. (1)	<i>кабатъ</i>
ар. (3)	<i>жупанъ, кармазинъ (> кармазиновий), лазуровий</i>

Іноді важко однозначно вказати, яка саме мова виступала у функції посередниці в процесі переймання запозичень, зокрема укр. *гоноръ, гонеръ* < стп. чи стч. *honor* < лат. *honor*.

Дискусії серед етимологів часто викликають не лише мови-посередниці, а й саме джерело запозичення, зокрема укр. *каптуръ* (> *капътуровий*) трактується як чеське запозичення (стч. *kaptour*¹⁴, стч. *kaptúr*¹⁵) О. Буликою¹⁶, як польське запозичення (стп. *kaptur*) Є. Тимченком¹⁷, як італійське (іт. *sarago, sarago*) Е. Бернекером¹⁸, О. Преображенським¹⁹, О. Соболевським²⁰, як латинське запозичення (лат. *sartura* < нар.лат. *sarra*) Ф. Славським²¹, як тюркське запозичення (чаг. *kaptur*) Ф. Міклошичем²², укладачами *Етимологічного словника української мови*²³ та *Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.*²⁴. Не визначилися етимологи й щодо мови-посередниці в процесі переймання цього запозичення: безпосередньо з тюркських, польської чи чеської мов чи через посередництво польської чи чеської мов з італійської, латинської чи тюркських мов.

Окреслення шляху запозичення завжди залишає місце для дискусій і уточнень, оскільки вияв нових джерел може змінити оцінки щодо наявності й характеру посередництва при перейманні конкретної мовної одиниці.

¹⁴ *Słownik wyrazów obcych*, wyd. 9, red. Z. Rysiewicz, Warszawa 1963, s. 324.

¹⁵ J. Karłowicz, *Słownik wyrazów obcego a mniej jasnego pochodzenia: używanych w języku polskim*, Kraków 1894–1905, s. 252.

¹⁶ А. М. Булыка, *Лексичныя запозычанні у беларускай мове XIV–XVIII ст.*, Мінск 1980, с. 112.

¹⁷ Є. К. Тимченко, *Матеріали до словника тисемної та книжної української мови XV–XVIII ст.*, Київ, Нью-Йорк 2002, кн. 1, с. 357.

¹⁸ E. Berneker, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg 1924, t. 1, s. 487.

¹⁹ А. Г. Преображенский, *Этимологический словарь русского языка в 4 т.*, Москва 1958, т. 1, с. 294.

²⁰ А. И. Соболевський, *Изъ истории русскаго словарнаго матеріала. По поводу новыхъ выпусковъ этимологическихъ словарей Э. Бернекера и А. Г. Преображенскаго*, [в:] „Русскій филологическій вѣстникъ”, Warszawa 1913, т. LXX, № 3, s. 85.

²¹ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1982, т. 2, s. 61.

²² F. Miklosich, *Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen*, Nachtrag-Wien 1890, t. II, s. 142.

²³ *Етимологічний словник української мови в 7 т.*, редкол. О. С. Мельничук, Київ 1985, т. 2, с. 377 — далі ЕСУМ.

²⁴ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Львів 2008, вип. 14, с. 46.

Важливим аспектом у дослідженні лексичних запозичень є аналіз супровідних та подальших семантичних змін, оскільки „доля запозичених слів залежить <...> від процесу семантичного пристосування, від того, наскільки їх введення виправдано потребою вираження особливих понять, нових значень і смислових відтінків”²⁵. Зауважимо, що запозичення, пристосовуючись до фонетичної й морфологічної систем мови-реципієнта, підпорядковуються нормам цих систем; вони не можуть порушити стійкості цих рівнів мови. На семантичному рівні відбуваються зміни іншого порядку: пристосовуючись до іншої лексико-семантичної системи, запозичення зазнають впливу цієї системи, але й сама семантична система мови-реципієнта зазнає змін під впливом цього запозичення. У процесі тлумачення семантичних змін запозичення дослідник часто послуговується даними лексикографічних джерел, що можуть різнитися підходами їхніх авторів в оцінці значень одних і тих самих лексем. У цьому контексті пригадуємо слова Е. Бенвеніста: „Критерії формальної реконструкції <...> можуть бути дуже строгими, оскільки вони визначаються точними правилами <...>. Що ж стосується сфери значення, то єдиним дороговказом є певна правдоподібність, що базується на „здоровому глузді”, особистій думці лінгвіста і тих паралелях, які він зможе навести”²⁶.

Едиція польських запозичень, зафіксованих у староукраїнських писемних джерелах XVI – XVII ст., дає змогу окреслити такі моделі семантичної адаптації до системи мови-реципієнта та подальшого функціонування в сучасній українській мові: 1) запозичення з часом зникає з мови-реципієнта разом із відповідною реалією. Зауважимо, що „процес входження і процес зникнення застарілих слів із мови — це процеси різного ступеня інтенсивності. Процес зникнення слів <...> довготриваліший, порівняно з процесом засвоєння нових слів <...> Процесу виходу слів з ужитку <...> передують їх постійне „старіння”, звуження їх слововжитку <...> і зміна їхнього значення та стилістичної характеристики”²⁷. Напр.: полонізм *колтрышь* „грубе, просте сукно” (> *колтрышокъ, колтрышовый, колтрышский* < стп. *kołtrysz* „сукно простого виготовлення” (*kołtryszek*)²⁸) часто фіксується староукраїнськими пам’ятками, має ряд похідних, однак на сучасному етапі розвитку української мови ця лексема не вживається, оскільки реалія, яку вона номінує, не є ужитковою; 2) запозичення староукраїнського періоду продовжує своє функціонування в сучасній українській мові зі сталою семою. Напр.: полонізм *жебракъ* „людина, яка живе з милостині; старець; дуже бідна людина” (< стп. *žebraк*²⁹ < *жебрати* < стп. *žebrać* < чес. *žebrať* < стч. *škebrati* „канючити”³⁰) з цим же значенням вживається в сучасній українській мові³¹; 3) запозичення активно функціонують у староукраїнський період, а в сучасній українській мові замінюються синонімом. Напр.: у староукраїнський період для номінації поняття „цукор” використовува-

²⁵ Ю. А. Сорокин, указ. источник, с. 64.

²⁶ E. Benveniste, *Problèmes sémantiques de la reconstruction*, [w:] *Word*, New York 1954, v. 10, № 3–4, s. 251.

²⁷ Ю. А. Сорокин, указ. источник, с. 11.

²⁸ *Словник української мови XVI ...*, вип. 14, с. 199; *ЕСУМ*, т. 2, с. 525; *Słownik języka polskiego*. ulozony pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, Warszawa 1900–1927, t. 2, s. 413.

²⁹ *Словник української мови XVI ...*, вип. 9, с. 134.

³⁰ *ЕСУМ*, т. 2, с. 191; A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1957, s. 663; V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, s. 611.

³¹ *Словник української мови*, за ред. І. К. Білодіда, в 11 т. Київ 1971, т. 2, с. 517 — далі *СУМ*.

лися полонізм *фарина* (< пол. *faruna* „неочищений цукровий пісок”³²), грецизм *сахар* (< гр. *σάκχαρ(ον)* < д.-інд. *śárkaṅā* „гравій, пісок; цукровий пісок”³³), германізм *цукор* (< через пол. посередництво (*sukier*) < з нім. *Zucker* < італ. *zucchero* < лат. *succagum* < д.-інд. *śárkaṅā*³⁴). На сучасному етапі розвитку української мови полонізм *фарина* був витіснений у розмовному мовленні грецизмом *сахар*, що має низку похідних (*сахарець, сахарин, сахариновий, сахаристий, сахаристість, сахарити, сахарний, сахарниця, сахарня, сахаровар, сахароваріння, сахароварний, сахароза, сахарозаводчик*³⁵), а нормативним став германізм *цукор* з рядом похідних: *цукорниця, цукорничка, цукорня, цукорок, цукринка, цукристий, цукристість, цукробуряковий, цукрований, цукровар, цукроваріння, цукроварний, цукроварня, цукровий, цукровик, цукровичка, цукровість, цукряний, цукроза, цукрозавод, цукрозаводський, цукрозаводчик, цукрозаводчиця, цукрозний, цукрокомбінат, цукрофінадний, цукросировина, цукротрест, цукрування*³⁶. Велика кількість дериватів цих запозичень у сучасній українській мові зумовлена активним розвитком цукрового виробництва в Україні упродовж XVI – XXI ст.; 4) запозичення староукраїнського періоду в діяхронічній проекції зникає з літературної мови, однак продовжує функціонувати в окремих діалектах. Напр.: лексема *шарый* „сірий, темно-сірий” (< пол. *szary*³⁷) активно функціонувала в староукраїнський період, позначаючи відповідне забарвлення тканини, одягу, а також масть коней. Зауважимо, що цей полонізм зафіксований також у сполучі *шара риба*, що номінує страву, приправлену соусом сірого кольору³⁸. У сучасній українській літературній мові ця лексема не вживається, однак фіксується в діалектах на позначення „сірого” кольору³⁹; 5) запозичення активно використовується мовцями в староукраїнський період розвитку мови, а з часом у літературній мові набуває маркування застарілої лексеми або кваліфікується як історизм. Напр.: полонізм *опричникъ* „розбійник, грабіжник”⁴⁰ (< пол. *orgyszek* „розбійник, бандит, злодій”⁴¹) був частовживаним у пам’ятках досліджуваного періоду, а в сучасній українській мові це слово є історизмом і позначає „дворянина, який служив в оприччині”⁴²; 6) моносемантичне запозичення продовжує активне функціонування в літературній мові в діяхронії, а в діалектному мовленні „обростає” новими значеннями, похідними. Напр.: префіксально-суфіксальне утворення *запаска*, що походить від полонізму *pas* „пояс”⁴³, у староукраїнський період (XVII ст.) позначало „жіночий одяг у вигляді шматка тканини (переважно вовняної) певного розміру, що використовувався замість спідниці для обгортання стану поверх сорочки, запаска”, „по-

³² *Польсько-український словник в 2 т*, за ред. Л. Л. Гумецької, Київ 1960, т. 2, с. 243.

³³ *ЕСУМ*, т. 5, с. 191; М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка в 4 т.*, Москва 1971, т. 3, с. 567.

³⁴ *ЕСУМ*, т. 6, с. 265.

³⁵ *СУМ*, т. 9, с. 62.

³⁶ Там само, т. 11, с. 246–248.

³⁷ *Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст.*, Київ-Нью-Йорк, 2003, кн. 2, с. 489; *ЕСУМ*, т. 6, с. 382; А. Brückner, *op. cit.*, s. 541; V. Machek, *op. cit.*, s. 605–606.

³⁸ S. Linde, *Słownik języka polskiego*, Lwów 1859, t. 5, s. 555; *Słownik języka polskiego...*, t. 6, s. 571.

³⁹ *СУМ*, т. 11, с. 412.

⁴⁰ *Матеріали до словника...*, кн. 2, с. 49.

⁴¹ *ЕСУМ*, т. 4, с. 204; А. Brückner, *op. cit.*, s. 437.

⁴² *СУМ*, т. 5, с. 729.

⁴³ *ЕСУМ*, т. 4, с. 303; А. Brückner, *op. cit.*, s. 398.

лотнище з зав'язками, яке носили спереду поверх плаhti⁴⁴. Синомімом до лексеми *запаска* в пам'ятках XVI – XVII ст. було слово *запаснича* та рідкісна українська інновація *запояска*, а пам'ятки XVIII ст. фіксують паралельне вживання лексем *запаска* й *запояска* (остання не збережена сучасною українською літературною мовою, а фіксується лише *Малоруско-німецьким словарем* Є. Желехівського і С. Недільського⁴⁵), і вже наприкінці XIX ст. *запаскою* почали називати звичайний фартух із фабричної тканини, який одягали поверх спідниці або плаhti⁴⁶. Лексема *запаска* донині зберегла основне значення, а в діалектах розширила своє семантичне значення новими, зокрема „фартух”⁴⁷, „пояс”⁴⁸, „чоловічий пояс”⁴⁹, „сорочка”, „тканина (зайва, запасна)”⁵⁰. Основна діалектна сема „фартух” у бойківських говірках передається ще синонімами *затинка*, *запасаца*, *припинка*⁵¹, а в середньополіських та суміжних говірках — *запинало*, *затинач*, *затинка*, *запинанка*, *затиначка*⁵², в гуцульському говорі — словосполученням *поверхна запаска*⁵³.

Зазначимо, що кожна семантична модель по-різному представлена у відповідних тематичних групах лексики, що обумовлено позамовними чинниками розвитку мови, семантичною специфікою самої групи.

Типовим явищем, що супроводжує процес запозичення, є з'ява семантичних дублетів у мові-реципієнті. Досліджуючи польські запозичення, зафіксовані в староукраїнській мові XVI – XVII ст., виявлено семантичні дублети практично у всіх тематичних групах лексики (поняття „обман, брехня” номінувалося питомими лексемами: *баламутство*, *баламутня*, *брехане*, *лганье*, *лож* та запозиченнями: *клямство* (пол.), *кляманя* (пол.), *змышляньє* (пол.), *ошуканє* (пол.), *облудность* (пол.) — *бенкарть* (нім.) — *фалишь* (лат.); ця тенденція простежується й у військовій лексиці: *моцование* (пол.), *валка* (пол.), *утарчка* (пол.), *потычка* (пол.), *бедженє* (пол.) — *ширмерство* (нім.), *гарць* (нім.) — *потреба* (укр.), *росправа* (укр.), *бой* (укр.), *бойка* (укр.), *битва* (укр.)).

Едиція польських лексичних запозичень, зафіксованих староукраїнськими писемними пам'ятками, переконує в істинності твердження Ю. Сорокіна про те, що „кожен стан лексичного складу є лише момент у безперервному ланцюгу його змін. У кожному такому історичному моменті відображені попередні

⁴⁴ *Словник української мови XVI ...*, вип. 10, с. 131.

⁴⁵ Є. Желехівський, С. Недільський, *Малоруско-німецький словар в 2 т.*, Львів 1886, т. I, с. 264.

⁴⁶ *СУМ*, т. 3, с. 247.

⁴⁷ П. П. Білецький-Носенко, *Словник української мови в 2 т.*, Київ 1966, с. 146; І. Верхратський, *Говір батюків*, [в:] *ЗНТШ*, Львів 1912, т. 15, с. 267; Ф. И. Бабий, *Бытовая лексика говорів среднего бассейна Горыни (названия одежды, обуви и головных уборов)*, Дис. канд. філол. наук, Ужгород 1985, с. 72, 75; *Матеріали до словника буковинських говірок в 2 т.*, Чернівці 1979, т. II, с. 29; Г. П. Аркушин, *Словник західнополіських говірок*, Луцьк 2000, т. I, с. 172; А. С. Соколовская, *Полесские названия одежды и обуви*, [в:] *Лексика Полесья*, Москва 1968, с. 288; Г. Гримашевич, *Словник назв одягу та взуття середньополіських та суміжних говірок*, Житомир 2002, с. 53; Г. Березовська, *Словник назв одягу та взуття у східно-подільських говірках*, Умань 2010, с. 84–85.

⁴⁸ Б. Кобилянський, *Гуцульський говір і його відношення до говорів Покуття*, [в:] *Український діалектологічний збірник*, Київ 1928, кн. I, с. 70; Г. Гримашевич, *засн. джерело*, с. 53; Г. Березовська, *засн. джерело*, с. 84–85.

⁴⁹ Г. Гримашевич, *засн. джерело*, с. 53.

⁵⁰ Г. Березовська, *засн. джерело*, с. 84–85.

⁵¹ М. Й. Онишкевич, *Словник бойківських говірок в 2 т.*, Київ 1984, т. I, с. 279.

⁵² Г. Гримашевич, *засн. джерело*, с. 54.

⁵³ *Картотека Словника гуцульських говірок*, зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові.

зміни, нашарування різних епох і стимули подальших змін”⁵⁴. Лексичні запозичення є своєрідними міні-історіями формування української МКС, адже, як зауважив італійський дослідник А. Грамші, „історія семантики — це аспект історії культури: мова становить одночасно і щось живе і музей старожитностей життя та цивілізацій”⁵⁵.

Лише комплексне вивчення запозиченої лексики вможливить уточнення даних щодо часу, шляхів, мети, значення запозичення, процесу його адаптації та подальшої трансформації тощо. У цьому контексті видається необхідним створення словника лексичних запозичень, що базувався би на найновіших дослідженнях різножанрових і різночасових пам’яток та на найповніших сучасних картотеках історичних словників слов’янських мов.

⁵⁴ Ю. А. Сорокин, *указ. источник*, с. 20.

⁵⁵ А. Gramsci, *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce*, Torino 1948, s. 146.